

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНЕ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ РИСИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ПРОБЛЕМ

Стаття розкриває сутність та основні шляхи попередження такого негативного явища, як експлуатація дітей в Україні, а саме одного з його напрямів – загальносоціального.

Ключові слова: діти, експлуатація, запобігання експлуатації дітей.

За даними Державного комітету статистики України, у країні останніми роками виявлено понад 400 тисяч дітей, котрі працюють, з яких 97 тисяч – з найуразливішої групи віком від семи до дванадцяти років. Кількість дітей, зайнятих важкою фізичною працею, сягає 18 % від всіх працюючих. Значна частина з них працює у сільському господарстві, на виробництві та будівництві, 3 % з них отримали травми або професійні захворювання. Кількість дітей, які працюють постійно під час навчального року і не відвідують школу, становить понад 40 тисяч. Тому держава повинна всіма можливими засобами протидіяти цьому явищу.

Незважаючи на низку наукових праць та інших досліджень, у яких досліджувалися проблеми запобігання посяганням на права та інтереси неповнолітніх, на їх моральний та фізичний розвиток, торгівлі ними з метою сексуальної експлуатації, вчинення стосовно них насильницьких злочинів, самостійного дослідження проблем попередження експлуатації дітей не проводилося.

Метою даної статті є дослідження явища туризму та його поширення в Україні з метою виявлення його позитивних та негативних наслідків, а також розробка на основі цього заходів щодо попередження порушення прав дітей, особливо під час їх залучення до сексуальної експлуатації в туризмі.

Проблема попередження злочинності й пов'язаних з нею інших асоціальних явищ, постійне збільшення кількості вчинених злочинів робить це питання злосудним й актуальним у всьому світі. Особливо гостро це стосується поширення в Україні явища експлуатації дітей, яке з кожним роком стає все більш розповсюдженим і буденним. Тому запобігання даного явища потребує скоординованого співробітництва всіх його учасників – міжнародних, державних та недержавних організацій, діяльність яких направлена на викорінення найгірших форм дитячої праці.

З кожним роком дана проблема привертає все більше уваги держави та громадськості. Нині існують статистичні дані щодо кількості дітей, які працюють, жакливі випадки їх експлуатації. Уперше на цей злочин було звернуто увагу в Конвенції ООН про права дитини 1898 р., яка проголосила право на захист кожної дитини як від економічної, так і від сексуальної експлуатації. Україна дану Конвенцію підписала 1990 р., а з 1991 р. положення документа почали діяти на її території.

Одними з основних партнерів України у сфері охорони дитинства є Дитячий Фонд Організації Об'єднаних Націй (далі – ЮНІСЕФ), Міжнародна Організація Праці (далі – МОП), які опікуються різноманітними правами дітей. Зокрема, МОП неодноразово звертала увагу на проблему дитячої праці, оскільки дитяча праця шкідливо впливає на здоров'я дитини. Однією з найбільш важливих функцій МОП є прийняття конвенцій та рекомендацій, за допомогою яких МОП визначає міжнародні стандарти в галузі праці та захисту прав працівників. Зокрема, стандарти визначаються в такій галузі, як норми праці неповнолітніх. Конвенції МОП є обов'язковими для виконання державами-членами, які їх ратифікували.

З метою захисту неповнолітніх від експлуатації Україна ратифікувала низку конвенцій МОП, серед яких найважливішою є Конвенція «Про заборону на негайні дії щодо ліквідації найгірших форм праці дітей» (№182), тим самим взявши на себе зобов'язання щодо виконання її положень. Крім того, низка законодавчих актів, прийнятих з часів проголошення незалежності України, частково має вирішити проблему протидії експлуатації дітей. До них належать такі закони: «Про охорону дитинства», «Про соціальну допомогу з дітьми та молоддю», «Про освіту», «Про органи та служби у справах неповнолітніх», «Про запобігання насильства у сім'ї», Державна програма запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності на 2003–2005

рр., Концепція запобігання та викоренення найгірших форм праці дітей та багато інших.

Отже, головним завданням протидії експлуатації дітей є здійснення заходів, спрямованих на попередження цього злочину. Дана обставина пов'язана, насамперед, з тим, що значно складніше виявляти дитину, постраждалу від будь-якої форми експлуатації, застосовувати до неї реабілітуючі заходи, спрямовані на відшкодування моральної або фізичної шкоди, завданої злочинцем, повертати її у суспільство повноцінним його членом, аніж попередити залучення її до експлуатації. Отже, ефективна діяльність щодо попередження злочинних посягань на неповнолітніх забезпечує не тільки захист суспільних відносин від небезпечних посягань, а й захист найбільш уразливої категорії нашого суспільства – дітей. Така діяльність убезпечує дітей від злочинних посягань і запобігає від настання таких негативних наслідків експлуатації, як заподіяння шкоди здоров'ю, честі, гідності, різноманітним правам.

Даний напрям збігається з основним напрямом діяльності правоохоронних органів, а саме: легше попередити злочин, ніж його розкрити та покарати винного. Саме тому принципом попереджувальної діяльності стосовно вчинення експлуатації дітей має стати розуміння того, що діти – основна запорука успішного розвитку нашого суспільства, його фундамент, потенціал, майбутнє нашої держави, адже розвиток держави залежить, зокрема, від її людських ресурсів. Визнання цього факту обумовить у подальшому такий характер попереджувальної діяльності, при якому вона буде спрямована на створення сприятливого середовища для росту і розвитку дитини.

Тому ми розглядаємо загальносоціальне попередження експлуатації дітей як соціально-правовий процес, що знижує або обмежує негативний вплив діянь, що вчиняються особами, які вчинили злочини, і забезпечуються сукупністю зусиль державних органів, спеціальних органів та установ, громадськістю.

У кримінологічній літературі поняття «запобігання» (попередження) визначається як складна, багаторівнева система державних органів та громадських організацій, які здійснюють антикриміногенний вплив на соціальні об'єкти з метою недопущення порушень кримінально-правових норм й усунення (нейтралізації) чинників, що її детермінують [6, с. 144].

Залежно від ієрархії причин й умов злочинності науковці-кримінологи традиційно розрізняють два рівні попередження злочинності: за-

гальносоціальний (загальний) і спеціально-кримінологічний (спеціальний), а також індивідуальне запобігання (у межах загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів) [10, с. 67]. Також у літературі зустрічаються такі рівні, як загальносуспільний, груповий, індивідуальний [7, с.199], які, однак, не змінюють сутності досліджуваних явищ.

У юридичній літературі зустрічається достатньо різноманітних пояснень стосовно загальносоціального попередження злочинності. Так, ним визнають цілісну систему запобіжних засобів економічного, соціального, ідеологічного, культурного й організаційного характеру, що спрямовані на розвиток економіки, поліпшення добробуту народу, підвищення культурного рівня, зміцнення правопорядку, створення сприятливих умов для життя всіх громадян [11, с. 127].

Однак, як справедливо помітила у своєму дослідженні з цього приводу Т.Л. Кальченко [3, с. 23], запобігання злочинів та інших правопорушень на загальносоціальному рівні (загальна профілактика) містить у собі діяльність держави, суспільства, їхніх інститутів, що спрямована не на боротьбу зі злочинністю, а на вирішення відповідних програм, завдань у сфері політики, економіки, соціального життя, морально-духовній сфері тощо. І завдяки тому, що при вирішенні цих завдань створюються умови, які усувають саму можливість вчинення тих чи інших протиправних діянь або зменшують їх рівень, досягається профілактичний ефект унаслідок успішного проведення державою соціально-економічної політики загалом.

Тому, на думку В.В.Вітвицької [1, с. 138], в сучасних умовах реформування суспільства загальносоціальне попередження повинно включати вирішення таких завдань: здійснення загальнодержавних заходів політичного, економічного, соціального і культурно-виховного порядку; проведення заходів законодавчого, правового порядку, що визначають напрями і шляхи профілактичної дії на причини й умови, які сприяють вчиненню правопорушень; удосконалення діяльності державних органів і громадськості з виявлення причин і умов конкретних видів злочинів і здійснення заходів щодо їх усунення. Подібну думку у свій час висловлював і В.В.Голіна, який зазначав: «Заходи соціального попередження запроваджуються в життя через державні плани економічного і соціального розвитку, комплексні цільові програми боротьби із злочинністю, закони тощо.» [2, с. 15–16]

Заходами, що належать до загальносоціального попередження, є такі: заходи соціально-

економічного, соціально-демографічного, політичного, ідеологічного, організаційно-управлінського, технічного і правового характеру [11, с. 43].

На нашу думку, дані заходи повинні таким чином впливати на існуючі відносини у суспільстві, щоб одночасно усувати як негативні явища, так і впливати на усунення або зменшення явища експлуатації дітей. Такі специфічні заходи чітко окреслені у ЗУ «Про охорону дитинства», який визначає основні засади її здійснення і у ст. 4 містить систему заходів, яка має включати: правові, економічні, організаційні, культурні та соціальні засади щодо охорони дитинства, удосконалення законодавства про правовий і соціальний захист дітей, приведення його у відповідність з міжнародними правовими нормами у цій сфері, що включає у себе забезпечення належних умов для охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності, а також проведення державної політики, спрямованої на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, надання дітям пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності тощо [8, с. 142].

Розглянемо кожну з виділених груп профілактичних заходів:

I. Як справедливо зазначає з цього приводу В. В. Вітвіцька [1, с. 138–140], заходи соціально-економічного характеру знаходять своє відображення у спеціальних державних програмах за окремими напрямками економічної політики. Така державна стратегія відповідає конституційним засадам щодо забезпечення основних прав і свобод людини, серед яких право на життя, здоров'я, честь, гідність, свободу, особисту недоторканість, власність, екологічну безпеку, недоторканість житла, на свободу світогляду і віросповідання, працю і відпочинок, охорону здоров'я та інші [4, с. 4, 7, 11, 18–20].

II. До соціально-демографічних заходів належить діяльність державних, громадських організацій, спрямована на підтримку сімей з дітьми, усунення причин, що породжують дитячу смертність та хвороби, материнську смертність, вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням збільшення чисельності дітей, зниження їх захворюваності, а передусім на ВІЛ-інфекцію, сифіліс, туберкульоз, постраждалих від Чорнобильської катастрофи, дитячої інвалідності, а

також забезпечення нормального розвитку підростаючого покоління, реалізацію їх права на оздоровлення та відпочинок.

III. До заходів політичного характеру ми вважаємо за доцільне віднести закріплення певними законами та іншими нормативно-правовими актами чітко визначені правила, норми, стандарти і вимоги щодо організації боротьби з експлуатацією дітей, оскільки діти – це особлива соціально-демографічна група населення віком від народження до 18 років, яка має свої специфічні потреби, інтереси, а також увесь комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав, притаманних кожному члену суспільства. Специфіка полягає лише в тому, що дитина не володіє достатньою спроможністю самостійно відстоювати і захищати їх.

IV. Аналізуючи ідеологічні заходи протидії експлуатації дітей, скористаємося загальним визначенням таких заходів, сформульованих Л.В. Крижною [5, с. 50–51]. На її думку, ідеологічні міри профілактики злочинів покликані на базі загальнолюдських цінностей формувати у членів суспільства моральну свідомість, за допомогою диференційованого споживання обмежувати негативний вплив на поведінку людей стандартів масової культури, а також за допомогою індивідуально-виховної роботи виправляти моральні деформації в осіб із протиправною поведінкою.

V. У сучасних умовах проблема поліпшення становища дітей набуває особливої значущості. Її розв'язання залежить не тільки від сім'ї, а й від діяльності суспільних інститутів, які беруть участь у вихованні та навчанні дітей, сприяють їх соціалізації. До того ж одним з негативних наслідків перехідного періоду є залучення дітей до незаконної праці, поширення її найгірших форм. За відсутності дієвого контролю з боку державних органів та громадськості, як зазначено в Концепції запобігання найгіршим формам дитячої праці [9, с. 273], діти здебільшого працюють у небезпечних умовах, що шкодить їх фізичному, психічному і духовному розвитку, перешкоджає процесам соціалізації, а деякі діти потерпають від фізичних або моральних знущань, позбавлені можливості отримати якісну освіту. У цьому разі слід розглядати заходи організаційно-управлінського та технічного характеру, які дозволяють зменшити або нейтралізувати причини, що сприяють вчиненню злочинів відносно неповнолітніх.

VI. Захист прав дітей, забезпечення їх повноцінного розвитку – проблема національного

значення, яка повинна розглядатися і розв'язуватися в різних контекстах: історичному, соціологічному, культурологічному, демографічному, педагогічному, і, безумовно, – юридичному. Йдеться про закріплення певними законами та іншими нормативно-правовими актами чітко визначених правил, норм, стандартів і вимог щодо організації життєдіяльності дитини. Загалом законодавство України надає можливості для забезпечення широкого спектра прав і свобод дітей. Однак реальна ситуація в суспільстві вимагає з боку держави подальших конкретних заходів для поліпшення становища дітей, у тому числі і в ситуації із залученням дітей до експлуатації. Саме тому правові заходи щодо запобігання цьому явищу мають забезпечувати нейтралізацію тих умов, які сприяють вчиненню даного злочину стосовно дітей.

Отже, реалізація загальносоціальних заходів попередження злочинності забезпечує позитивні зрушення суспільства, створює економічні, організаційні, політичні та інші умови для ефективного здійснення заходів, які спеціально не усувають негативні, злочинні прояви у суспільстві, але сприяють їх усуненню, а також безпосередньо спрямовані на усунення причин і умов, що сприяють вчиненню різних злочинів та інших правопорушень.

Серед проблем реалізації даної групи заходів загальносоціального попередження експлуатації дітей ми виділяємо наступні:

- відсутність правової регламентації механізмів практичної реалізації положень нормативно-правових актів, які визначають профілактичні заходи протидії вчинення злочинів стосовно дітей та, зокрема, залучення їх до експлуатації;

- декларативний підхід до вирішення проблеми експлуатації дітей, відсутність реальних дій з подолання цього явища;

- наявність у суспільстві широко розповсюджених стереотипів щодо праці дітей, при яких вважається, що лише залучення до трудового процесу є запорукою отримання пристойної роботи в майбутньому;

- відсутність реальних дій, спрямованих на підвищення матеріального добробуту сімей з дітьми, унаслідок чого діти вимушені заробляти для того, щоб зміцнити становище родини;

- наявність невідповідного рівня підготовки кадрів органів та служб, які працюють з дітьми, що виявляється в неефективних методах роботи з неблагополучними родинами та дітьми, які в них виховуються, у низькому рівні виявлення дітей, залучених до експлуатації;

- наявність у населення низького правового рівня обізнаності щодо умов працевлаштування та відносин з роботодавцем.

Тому з метою подолання зазначених проблем і успішної реалізації даної групи заходів ми пропонуємо:

- налагодження дієвих механізмів реалізації юридичних гарантій охорони дитинства шляхом нормативно-правової регламентації та окремого першочергового фінансування соціальної політики у сфері захисту дітей;

- фінансування вже існуючих державних програм стосовно захисту прав дітей, а також захисту їх від експлуатації, оскільки вони здебільшого є суто декларативними;

- проведення дієвої політики з метою підвищення рівня матеріального добробуту сімей і подолання негативних чинників сімейного виховання;

- зміцнення матеріальної бази та штату працівників органів та служб у справах неповнолітніх, упровадження у їх роботу навчальних програм, до яких мають бути включені питання виявлення та реабілітації дітей, залучених до експлуатації;

- проведення інформаційної політики стосовно негативних наслідків залучення дітей до експлуатації, передусім до найгірших її форм, з метою зміни суспільних стереотипів щодо переваг трудового досвіду дітей перед навчанням.

До найсуттєвіших проблем загальносоціального запобігання експлуатації дітей ми відносимо такі, як: декларативний підхід до вирішення проблеми експлуатації дітей, відсутність реальних дій з подолання цього явища; наявність у суспільстві широко розповсюджених стереотипів щодо праці дітей, при яких вважається, що лише залучення до трудового процесу є запорукою отримання пристойної роботи в майбутньому; відсутність реальних дій, спрямованих на підвищення матеріального добробуту сімей з дітьми.

Література

1. *Витвицкая В.В.* Криминологические проблемы предупреждения преступных посягательств на моральное и физическое развитие несовершеннолетних: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Национальная академия внутренних дел Украины. – К.: 2002. – 277 с.

2. *Голіна В. В.* Основні положення концепції Закону України про попередження насильства в сім'ї // Проблеми насильства в сім'ї: правові та соціальні аспекти. – Х.: Право, 1999. – С. 4–26.

3. *Кальченко Т.Л.* Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами

та установами: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ України. – К.: 2003. – 225 с.

4. *Конституція України*: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.

5. *Крижна Л.В.* Злочини у сфері сімейно-побутових відносин (кримінологічний аспект) – К.: Київ. ін-т внутр. справ при Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 105 с.

6. *Курс кримінології*: Загальна частина: Підручник / За заг. ред. док-ра. юрид. наук, проф. О. Джужи; Відп. ред. Я. Кондратьєв: У 2 кн.– Кн. 1. Загальна частина.– К.: Юрінком Інтер, 2001.– 352 с.

7. *Правова система України*: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. Т.5: Кримінально-правові науки. Актуальні пробле-

ми боротьби зі злочинністю в Україні / За заг. ред. В.В.Сташиса. – 840 с.

8. *Про охорону дитинства*: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 30. – С. 142.

9. *Про затвердження Концепції запобігання та викоренення найгірших форм праці дітей*: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 червня 2003 р. № 364-р// Офіц. вісн. України. – 2003. – № 25. – С. 273.

10. *Сахаров А.Б.* Социальная система предупреждения преступности // Советское государство и право.– 1972.– № 11.– С. 66–72.

11. *Теоретические основы предупреждения преступности.* – М.: Юрид. лит., 1977. – 256 с.

И. Н.Доляновская

Общесоциальная эксплуатация детей в Украине: основные направления и пути решения проблем

Статья раскрывает сущность и основные направления предупреждения такого негативного явления, как эксплуатация детей в Украине, а именно одного из таких направлений – общесоциального.

I. N.Dolianovskaya

The general social exploitation of children in Ukraine: essence and main directions

The article reveals the essence and main directions of preventing such negative phenomena as the exploitation of children in Ukraine, namely one of these areas – general social.